चत्वारि प्रियमित्राणि

तृतीयः पाठः

अभ्यासः -

1. *एतानि कथनानि शुद्धानि अशुद्धानि वा इति लिखन्तु -*

(i) चत्वारि मित्राणि वने वसन्ति । ***शुद्धम्***

(ii) एकदा हरिणः दूरं गच्छति । ***शुद्धम्***

(iii) व्याधः कच्छपं जालेन अबद्धत् । ***अशुद्धम्***

(iv) मूषकः जालम् अकृन्तत् । ***शुद्धम्***

(v) कच्छपः अत्र तत्र पश्यति । ***अशुद्धम्***

(vi) सर्वे प्रसन्नाः भूत्वा सुखेन वसन्ति । ***शुद्धम्***

2. *मञ्जूषायां प्रदत्त-पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -*

(i) चत्वारि मित्राणि मिलित्वा ***वने*** वसन्ति ।

(ii) हरिणः ***दूरम्*** गच्छति ।

(iii) ते परस्परं ***वार्तालापं*** कुर्वन्ति ।

(iv) ***काकः*** हरिणं पश्यति ।

(v) ***हरिणः*** मुक्तः भवति ।

3. ***उचितं विपरीतं पदं चित्वा लिखन्तु -***

(i) दूरम् — ***समीपम्***

(ii) सायङ्कालः — ***प्रातःकालः***

(iii) प्रसन्नाः — *खिन्नाः*

(iv) सुखेन — ***दुःखेन***

(v) मुक्तः — ***बद्धः***

4. ***एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च -***

(i) कः दूरं गच्छति? ***हरिणः***

(ii) हरिणं कः अबद्धत् ? ***व्याधः***

(iii) संकटे कः आसीत् ? *हरिणः*

(iv) जालं कः अकृन्तत् ? *मूषकः*

(v) के प्रसन्नाः अभवन् ? *चत्वारि मित्राणि*

5. *एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च -*

(i) चत्वारि मित्राणि कुत्र वसन्ति स्म ?

उत्तरम् - चत्वारि मित्राणि वने वसन्ति स्म |

(ii) के प्रतीक्षां कुर्वन्ति स्म ?

उत्तरम् - मूषकः काकः कच्छपः च प्रतीक्षां कुर्वन्ति स्म |

(iii) व्याधः हरिणं केन अबद्धत् ?

उत्तरम् - व्याधः हरिणं जालेन अबद्धत् |

(iv) मूषकं हरिणस्य समीपे कः अनयत् ?

उत्तरम् - मूषकं हरिणस्य समीपे काकः अनयत् |

(v) कः कथयति - 'त्राहि माम् , त्राहि माम्' ?

उत्तरम् - हरिणः कथयति - 'त्राहि माम् , त्राहि माम्' |

6. *एतानि वाक्यानि कथाक्रमानुसारं योजयित्वा पठन्तु लिखन्तु च -*

उत्तरम् -

(i) हरिणस्य मित्राणि तस्य प्रतीक्षां कुर्वन्ति स्म |

(ii) एकदा एकः व्याधः हरिणं जालेन अबद्धत् |

(iii) काकाः मूषकं हरिणस्य समीपम् अनयत् |

(iv) मूषकः जालम् अकृन्तत् |

(v) हरिणः मुक्तः अभवत् |

7. *उचितपदैः वाक्यानि रचयन्तु -*

(i) व्याधः अत्र आगच्छति |

(ii) एषः मूषकः खादति

(iii) सः हरिणः धावति |

(iv) कच्छपः तत्र धावति |

(v) काकः तत्र उत्पति |

मधुराः श्लोकाः

चतुर्थः पाठः

1. पाठं पठित्वा लिखन्तु 'आम्' अथवा 'न' -

(i) सदा मधुरं वक्तव्यम् । — आम्

(ii) सदा परिश्रमः करणीयः । — आम्

(iii) परोपकारः न करणीयः । — न

(iv) सम्पूर्णा पृथिवी एव परिवारः । — आम्

(v) जनाः प्रियवाक्येन प्रसन्नाः भवन्ति । — आम्

(vi) सज्जनैः सह मित्रता न करणीया । — न

2. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

(i) कदापि अप्रियं न वक्तव्यम् ।

(ii) श्रेष्ठा: जनाः परहिताय सुखं त्यजन्ति ।

(iii) परिश्रमेण कार्याणि सिध्यन्ति ।

(iv) जनाः प्रियवाक्यैः प्रसन्नाः भवन्ति ।

(v) सज्जनानां मित्रता शीतला भवति ।

3. उचित पर्याय-शब्दं चित्वा लिखन्तु -

(i) सज्जनः — सुजनः

(ii) उद्यमेन — परिश्रमेण

(iii) जन्तवः — प्राणिनः

(iv) वचने — भाषणे

(v) लोके — संसारे

4. एतेषां प्रश्नानां उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च -

(i) के परोपकाराय सुखं त्यजन्ति ? — सज्जनाः

(ii) कार्याणि केन सिध्यन्ति ? — परिश्रमेण

(iii) कीदृशं वचनं वक्तव्यम् ? **प्रियम्**

(iv) वचने का न भवेत् ? **दरिद्रता**

(v) का शीतला भवति ? **साधुसङ्गतिः**

5. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च -

(i) मृगाः कुत्र न प्रविशन्ति ?

उत्तरम् - मृगाः सुप्तस्य सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति |

(ii) केषां वसुधैव कुटुम्बकम् भवति ?

उत्तरम् - उदारचरितानां वसुधैव कुटुम्बकं भवति |

(iii) प्रियवाक्येन के तुष्यन्ति ?

उत्तरम् - प्रियवाक्येन सर्वे जन्तवः तुष्यन्ति |

(iv) सज्जनाः सदा कीदृशं वदन्ति ?

उत्तरम् - सज्जनाः सदा सत्यं मधुरं च वदन्ति |

(v) लोके चन्दनात् अपि शीतलं किम् ?

उत्तरम् - लोके चन्दनात् अपि शीतलं चन्द्रमाः भवति |

6. स्थूलपदानां स्थानेषु कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यानि वदन्तु लिखन्तु च -

(i) **मृगाः** सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति |

उत्तरम् - के सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति ?

(ii) जन्तवः **प्रियवचनेन** तुष्यन्ति |

उत्तरम् - जन्तवः केन तुष्यन्ति ?

(iii) लोके **चन्दनं** शीतलं भवति |

उत्तरम् - लोके किम् शीतलं भवति ?

(iv) चन्द्रमाः **चन्दनात्** अपि शीतलः भवति |

उत्तरम् - चन्द्रमाः कस्मात् अपि शीतलः भवति ?

(v) ***साधुसङ्गतिः*** चन्द्रचन्दनयोः मध्ये शीतला भवति ।

उत्तरम् - का चन्द्रचन्दनयोः मध्ये शीतला भवति ?

7. उचितभावं चित्वा लिखन्तु -

(क) लघुचेतसाम् -

(i) येषां हृदयं लघु भवति ।

(ख) सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः -

(i) सर्वे प्राणिनः प्रसन्नाः भवन्ति ।

(ग) शीतला साधुसङ्गतिः -

(ii) सज्जनानां सङ्गतिः सुखं यछति ।

व्याकरणम्

शब्दरूपाणि

1. अकारान्त- पुल्लिङ्ग - शब्दाः -

जिन शब्दों के अन्त में ***'अ'*** हो वे शब्द अकारान्त कहे जाते हैं |
जैसे - बालक = ब् + आ + ल् + अ + क् + ***अ***
इसके अन्त में 'अ' है अतः यह अकारान्त शब्द है | इसी प्रकार से अन्य शब्द जैसे - ***राम , देव , नर , गज , अश्व*** इत्यादि अकारान्त शब्द हैं | सभी ***अकारान्त पुल्लिङ्ग*** शब्दों के रूप एक समान चलते हैं |

2. अकारान्त- नपुंसकलिङ्ग- शब्दाः -

जैसे - **फल , पुष्प , पुस्तक , जल , नेत्र** इत्यादि | जितने भी अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द होते हैं सभी के रूप ***प्रथमा विभक्ति और द्वितीया विभक्ति*** में एक समान चलते हैं , ***तृतीया विभक्ति*** से लेकर ***सप्तमी विभक्ति*** तक अकारान्त पुल्लिङ्ग 'बालक' की तरह चालेंगे | ***सम्बोधन*** में 'प्रथमा विभक्ति' वाला ही रूप लिखा जाता है |

3. आकारान्त - स्त्रीलिङ्ग - शब्दाः -

जिन शब्दों के अन्त में ***'आ'*** हो वे शब्द 'आकारान्त' कहे जाते हैं |
जैसे - लता = ल् + अ + त् + आ
इसके अन्त में ***'आ'*** है अतः यह 'आकारान्त' शब्द है | इसी प्रकार से अन्य शब्द *जैसे - बालिका , रमा , माला , महिला, शिक्षिका* इत्यादि शब्द ***'आकारान्त'*** हैं | सभी आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दों के रूप एक समान चलते हैं | 'इकारान्त'

विशेष - जिन शब्दों के अन्त मे जो ***'वर्ण'*** हो उसी वर्ण के नाम से वह शब्द जाना जाता है | ***'अ'*** अन्त वाले को ***'अकारान्त'*** जैसे - बालक , ***'आ'*** अन्त वाले को *'आकारान्त'* जैसे - बालिका , ***'इ '*** अन्त वाले को ***'इकारान्त'***

जैसे - मुनि ,कवि , हरि , ऋषि इत्यादि ***पुल्लिङ्ग*** शब्द हैं , इनके रूप एक समान चलते हैं | ***मति ,गति , स्थिति , कीर्ति , प्रगति*** इत्यादि ***इकारान्त स्त्रीलिङ्ग*** शब्द हैं , इनके रूप एक समान चलते हैं |

विशेष - ' मुनि ' (पुल्लिङ्ग) और ' मति ' (स्त्रीलिङ्ग) शब्द के रूप एक समान चला सकते हैं | परिवर्तन ***केवल दो स्थान*** पर होता है , **' द्वितीया विभक्ति बहुवचन'** में और **' तृतीया विभक्ति एकवचन'** में |

इसी प्रकार से साधु , गुरु , रिपु , भानु इत्यादि 'उकारान्त पुल्लिङ्ग' शब्द हैं | ***नदी , देवी , काली*** इत्यादि **'ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग'** शब्द हैं |

अभ्यासः (पाठ्यपुस्तक पृष्ठ संख्या 47)

विभक्तिः	-	***एकवचनम्***	-	*द्विवचनम्*	-	***बहुवचनम्***
प्रथमा	-	बालकः	-	हस्तौ	-	शिष्याः
द्वितीय	-	हरिणम्	-	सज्जनौ	-	शिष्यान्
तृतीया	-	कपोतेन	-	कपोताभ्याम्	-	आचार्यैः
चतुर्थी	-	भोजनाय	-	बुध्दिहीनाभ्याम्-		आहतेभ्यः
पञ्चमी	-	विद्यालयात्	-	मंगलाभ्याम्	-	मधुरेभ्यः
षष्ठी	-	बालकस्य	-	शरीरयोः	-	वीराणाम्
सप्तमी	-	नगरे	-	क्षेत्रयोः	-	शिष्येषु
संबोधनम्	-	हे वत्स !	-	हे बालकौ !	-	हे शिष्याः !

अभ्यासः 1. (पृष्ठ संख्या 50)

प्रथमा	-	शिक्षिका	-	शिक्षिके	-	शिक्षिकाः
द्वितीया	-	मार्गदर्शिकाम्	-	मर्गदर्शिके	-	मर्गदर्शिकाः
तृतीया	-	आजीविकया	-	आजीविकाभ्याम्	-	आजीविकाभ्यः
चतुर्थी	-	धरायै	-	धराभ्याम्	-	धराभ्यः

पञ्चमी - विमानचालिकायाः- विमानचालिकाभ्याम् - विमानचालिकाभ्यः

षष्ठी - मधुरायाः - मधुरयोः - मधुराणाम्
सप्तमी - श्राद्धायाम् - श्रद्धयोः - श्रद्धासु
संबोधनम् - हे महिले ! - हे महिले ! - हे महिलाः !

2. (पृष्ठ संख्या 51)

(i) ***चटकः*** आकेशे उत्पति । (कर्ता कारक/ प्रथमा वि०)
चटका आकाशे उत्पति ।
(ii) शिष्यः ***विद्यालयं*** गच्छति । (कर्म कारक/ द्वितीया वि०)
शिष्यः ***पाठशालां*** गच्छति ।
(iii) श्रीकृष्णः ***गोपैः*** सह क्रीडति । (करण कारक/तृतीया वि०)
श्रीकृष्णः ***गोपिकाभिः*** सह क्रीडति ।
(iv) मालाकारः ***हारेभ्यः*** पुष्पाणि आनयति । (संप्रदान कारक/ चतुर्थी वि०)
मालाकारः ***मालाभ्यः*** पुष्पाणि आनयति ।
(v) पत्राणि ***वृक्षात्*** पतति । (अपादान कारक/ पञ्चमी वि०)
पत्राणि ***लतायाः*** पतति ।
(vi) एतत् तु मम ***जनकस्य*** पुस्तकम् अस्ति ।(संबन्ध कारक/सष्ठी वि०)
एतत् तु मम ***अम्बायाः*** पुस्तकम् अस्ति ।
(vii) ***उद्याने*** पुष्पाणि विकसन्ति । (अधिकरण कारक/सप्तमी वि०)
वाटिकायां पुष्पाणि विकसन्ति ।
(viii) ***हे राम !*** त्वम् कुत्र असि ? (सम्बोधन कारक)
हे सीते ! त्वंम् कुत्र असि ?

विशेष - कारक को ही विभक्ति नाम से जाना जाता है ।परन्तु विभक्तियां सात (7) होती हैं और कारक आठ (8) होते हैं ।यहां प्रत्येक वाक्य के साथ सभी कारक का प्रयोग किया गया है ।

अभ्यासः 1. (पृष्ठ संख्या 53)

(i)	बालः ***पुस्तकम्*** पठति |	(द्वितीया विभक्तिः)
(ii)	***वृक्षात्*** पत्राणि पतन्ति |	(पञ्चमी विभक्तिः)
(iii)	बालकाः ***पादकन्दुकेन*** क्रीडन्ति |	(तृतीया विभक्तिः)
(iv)	सः ***जनकाय*** जलम् आनयति |	(चतुर्थी विभक्तिः)
(v)	***जनाः*** भ्रमन्ति |	(प्रथमा विभक्तिः)
(vi)	***हे राम !*** त्वम् कुत्र गच्छसि ?	(सम्बोधन कारकम्)
(vii)	***रामस्य*** द्वौ पुत्रौ आस्ताम् |	(षष्ठी विभक्तिः)
(viii)	सः अस्मिन् ***विद्यालये*** पठति |	(सप्तमी विभक्तिः)

जले अपि वसन्ति जीवाः

पञ्चमः पाठः

1. एतानि कथनानानि शुद्धानि अशुद्धानि वा इति लिखन्तु -

(i) शार्कः मत्स्यः दीव्यति | — अशुद्धम्

(ii) स्वर्णिमः मत्स्यः जले भूमौ च उभयत्र वसति | — अशुद्धम्

(iii) जले बहवः विचित्राः जन्तवः वसन्ति | — शुद्धम्

(iv) मण्डूकः 'टर्र-टर्र' इति ध्वनिं करोति | — शुद्धम्

(v) शार्कः बलवान् मत्स्यः भवति | — शुद्धम्

(vii) छात्राः समुद्रतटम् गच्छन्ति | — शुद्धम्

2. मञ्जूषायां प्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानानि पूरयन्तु |

(i) एते जन्तवः मिलित्वा समुद्रे वसन्ति |

(ii) तत्र एकः मत्स्यः दीव्यति |

(iii) अयम् शार्कः मानवान् अपि खादति |

(iv) मण्डूकः तु जले भूमौ च उभयत्र वसति |

(v) स्वर्णिमः मत्स्यः स्वर्णसदृशः भवति |

3. उचित - पर्यायपदं चित्वा लिखन्तु -

(i) जन्तुः - जीवः

(ii) समुद्रः - सागरः

(iii) मत्स्यः - मीनः

(iv) मानवः - मनुष्यः

(v) हर्षिताः - प्रसन्नाः

4. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च -

(i) मानवान् कः खादति ? — शार्कः

(ii) हर्षिताः छात्राः कुत्र गच्छन्ति ? — समुद्रतटम्

(iii) कः जले भूमौ च उभयत्र वसति ? ***कच्छपः***

(iv) विशालकाय- मत्स्यस्य नाम किम् अस्ति ? ***शार्कः***

(v) समुद्रस्य जन्तवः कथं वसन्ति ? ***मिलित्वा***

5. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च -

(i) जले कीदृशाः जन्तवः वसन्ति ?

उत्तरम् - जले बहवः विचित्राः जन्तवः वसन्ति |

(ii) समुद्रस्य जले कः दीव्यति ?

उत्तरम् - समुद्रस्य जले एकः मत्स्यः दीव्यति |

(iii) 'शार्कः' इति मत्स्यः किं किं खादति ?

उत्तरम् - शार्कः मत्स्यः लघुमत्स्यान् मानवान् च खादति |

(iv) जले मिलित्वा के वसन्ति ?

उत्तरम् - जले मिलित्वा जल- जीवाः वसन्ति |

(v) मण्डूकः कुत्र वसति ?

उत्तरम् - मण्डूकः जले भूमौ च उभयत्र वसति |

6. स्थूलपदानां स्थानेषु कोष्ठकात् उचितं प्रश्नवाचकपदं चित्वा प्रश्नवाक्यानि वदन्तु लिखन्तु च -

(i) छात्राः ***समुद्रतटम्*** गच्छन्ति |

उत्तरम् - छात्राः ***कुत्र*** गच्छन्ति ?

(ii) अयं ***मण्डूकः*** अस्ति |

उत्तरम् - अयं ***कः*** अस्ति ?

(iii) एकः मत्स्यः ***जलस्य*** उपरि आगच्छति |

उत्तरम् - एकः मत्स्यः ***कस्य*** उपरि आगच्छति ?

(iv) शार्कः ***लघुमत्स्यान्*** खादति |

उत्तरम् - शार्कः ***कान्*** खादति ?

(v) समुद्रे बहवः ***जन्तवः*** वसन्ति |

उत्तरम् - समुद्रे बहवः ***के*** वसन्ति ?